

L'excursionisme científic en el Montseny durant la presidència de l'Agrupació Excursionista de Granollers d'Antoni Jonch (1944-1957)

MIQUEL CARANDELL BARUZZI

«Des de molt jove he practicat l'excursionisme, enquadrat dins l'Agrupació Excursionista de Granollers. [...] Guiat per la mà de Salvador Llobet, vaig practicar "ciència montsenyenca".»

Antoni Jonch i Cuspinera, *Memòries del Zoo*, 1995.

Després del sotrac de la Guerra Civil Espanyola, l'excursionisme català s'estava "esportivitzant". Es reduïen cada cop més les activitats científiques o d'estudi de les agrupacions i augmentaven les esportives. L'any 1944, Antoni Jonch i Cuspinera va ser nomenat president de l'Agrupació Excursionista de Granollers (AEG). Amb el suport de Salvador Llobet, Jonch va liderar un espai de resistència a aquesta tendència amb la promoció d'un excursionisme científic i d'iniciatives de divulgació i investigació en els anys de postguerra. El Montseny va tenir un paper cabdal com l'escenari d'aquestes activitats, centrades especialment en les ciències naturals i la geografia, que es van concretar en la publicació de treballs científics.

LES CONCEPCIONS D'EXCURSIONISME EN EL GRANOLLERS D'ABANS DE LA GUERRA CIVIL

Tradicionalment, l'excursionisme a Catalunya ha estat lligat al moviment catalanista, el catolicisme i a la investigació científica. L'exemple més destacat de la darrera connexió és el de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, fundada l'any 1876 i que acabà formant part del Centre Excursionista de Catalunya. Tal com destaca Francesc Roma i Casanovas en la seva *Història social de l'excursionisme català*, a l'inici del segle XX va sorgir una tensió dins el moviment entre la vessant científica i la vessant esportiva, que es trobava en un progressiu creixement.¹

L'any 1928, un grup de joves va fundar l'Agrupació Excursionista de Granollers (AEG). Entre aquests joves hi havia Salvador Llobet i Reverter (1908-1991), que va ser el primer president. Llobet no serà el protagonista principal d'aquest article, ja que existeixen diversos treballs sobre la seva relació amb el Montseny, però ens servirà per mostrar com l'AEG promovia un excursionisme que: «ha d'ésser en la seva part principal científic o històric», segons les paraules de Llobet.² També afirmava que aquells joves de l'Agrupació no eren “especialistes ni en història ni en ciències naturals... ens agrada una mica tot,[...] estudiem la geografia, [...] recollim plantes i pedres [...] som aficionats a la prehistòria i a la geologia...”³

L'AEG, i a partir de 1930 la seva “Secció d'Estudis”, va promoure excavacions arqueològiques, va crear col·leccions pròpies d'història natural, minerals i fòssils que els socis trobaven en les seves sortides, va obrir una biblioteca, va recollir dades meteorològiques, va organitzar cursos de geografia, topografia i va començar a publicar un butlletí on es deixava constància de les seves activitats.⁴ Aquestes eren, “aparte de las excursiones de cada semana [...] un buen número de actos culturales y artísticos: conferencias, exposiciones, visitas colectivas, campamentos, festivales deportivos...”⁵

Per la seva banda, Antoni Jonch i Cuspinera (1916-1992) va coincidir amb Llobet cursant el batxillerat, quan va iniciar-se en l'excursionisme i en l'estudi del medi natural.⁶ L'any 1935, Jonch va decidir anar a Madrid a estudiar farmàcia, una carrera relacionada amb la botànica. Durant el primer any de carrera, Jonch va assistir a les classes de botànica del prestigiós professor Josep Cuatrecasas, amb qui va desenvolupar un acurat

1 Roma 2008.

2 Sobre Llobet veure Roma i Perramon 2000, la cita és d'aquest mateix llibre, p.27.

3 Roma i Perramon 2000, p. 23.

4 Sobre Llobet veure Roma i Perramon 2000, la cita és d'aquest mateix llibre, p.27.

5 Butlletí de l'Agrupació Excursionista de Granollers 4, octubre 1940.

6 A Jonch 1990, p.9, aquest reconeix l'excursionisme a l'AEG com l'iniciador de la seva afició pel món natural.

coneixement de la botànica ibèrica. Amb Cuatrecasas, Jonch va elaborar un gran herbari, molt més extens del mínim que es demanava, que encara es conserva al Museu de Ciències Naturals de Granollers. L'estiu següent, Jonch va tornar de vacances a Granollers quan va esclatar la Guerra Civil Espanyola. Va allistar-se a l'exèrcit republicà i com a estudiant de farmàcia va ser incorporat als "Servicios Auxiliares". Malgrat no va anar al front en cap moment, Jonch va viure un autèntic periple durant la Guerra: va veure el Granollers bombardejat; va ser mobilitzat per retirar-se cap a l'Empordà amb l'exèrcit, on va tornar a ser bombardejat; va passar la frontera per viure la brutalitat del Camp d'Argelers, i va tornar a entrar a Espanya per ser empresonat pels nacionals i portat a una presó provisional a Barcelona, d'on va sortir pocs dies després.⁷

UN EXCURSIONISME CONTROLAT I «ESPORTIVITZAT» EN LA IMMEDIATA POSTGUERRA

Donat el seu actiu component catalanista, les agrupacions i centres excursionistes van patir una forta repressió per part del règim franquista. Com explica Roma, la dictadura no va voler acabar totalment amb l'excursionisme, però va intentar controlar el moviment.⁸ Així, les autoritats franquistes nombraren directament els dirigents de les agrupacions, als que se'ls feia un informe sociopolític. A l'inici dels anys quaranta, l'excursionisme, passat pels filtres franquistes, poc a poc va anar recuperant el terreny perdut.

Després de que s'aturessin les activitats durant la Guerra, el juliol de 1940 el butlletí de l'AEG es tornava a publicar. Es tractava d'un petit pamflet de només quatre pàgines que s'iniciava amb una declaració d'intencions totalment en sintonia amb el marcat caràcter nacional-catòlic del règim:

«Con un profundo sentido del momento espiritual de nuestra Patria, con más fe, con más ansias, quizás con más amor que antaño, la Agrupación Excursionista de Granollers vuelve a sus actividades. Y al hacer promesa de fidelidad a los ideales que nos animan, con voz sobria, impregnada de juventud, lanzamos al viento nuestro grito deseoso de superación. Llevamos en el alma tres anhelos de plenitud: ESPAÑA, CULTURA, DEPORTE.»⁹

Més enllà de l'esperat seguiment de les línies del règim i del control de les activitats, aquest primer butlletí altre cop mostra la tensió que existia entre esport i ciència dins l'Agrupació. Per l'espai que ocupen en els butlletins de immediata postguerra, les activitats esportives reprenen l'activitat abans i remunten la situació de guerra de forma més efectiva. Així, tal com afirma Roma en el seu llibre, el franquisme a Catalunya suposa una progressiva

7 Sobre Jonch veure Jonch 1995 i Carandell 2018.

8 Roma 2008.

9 Butlletí...1, juliol 1940.

“esportivització” de l’excursionisme, que abandona en bona part les seves ocupacions científiques.

Malgrat tot, el Montseny, com a ric espai natural proper a Granollers, es va mantenir com el lloc on l’AEG desenvolupava les seves activitats excursionistes. És significatiu, per exemple, que en aquest butlletí, tres de les quatre excursions anunciades eren al Montseny: “excursión” a Tagamanent i Pla de la Calma, “excursión familiar” per la riera de Vallforners, i un “campamento” en el poble de Montseny. De fet en els primers deu butlletins, fins maig de 1941, de la quarantena d’excursions que organitza l’AEG, més de la meitat es realitzen en l’entorn del Montseny.

A més, després de que els següents butlletins estiguessin dedicats a la religió, a les normes d’acampada, a l’aniversari de l’AEG, a l’atletisme, i la meteorologia, el vuitè butlletí va aparèixer amb una portada dedicada a “Vallfornés”, i a la “frondosidad de estos lugares y su intrincada vegetación, propicia a que asiente sus crías el jabalí”.¹⁰ Es tracta de notes breus, més breus que, per exemple, les dedicades als trofeus d’atletisme o a qüestions religioses, però que indiquen que dins l’organització hi havia una creixent sensibilitat per aquesta visió científica.

L’any 1944 Jonch va ser nomenat president de l’Agrupació, i Llobet, vocal de la “sección de estudio”. La conjunció de Jonch i Llobet en càrrecs de responsabilitat va fer que les activitats científiques i d’estudi de l’AEG agafessin més volada que en els primers anys de postguerra. Un bon exemple d’aquesta afirmació és que sota el mandat de Jonch, el nombre d’excursions al Montseny es manté però es redueixen notablement els apartats del butlletí, que va créixer en nombre de pàgines, dedicades a l’atletisme. Mentre l’esport només apareix en relació als trofeus importants, augmenten les notes sobre qüestions històriques, geogràfiques i naturalistes de Granollers i les seves rodalies. Aquestes notes són molt més llargues que abans, arribant a ser petits articles d’unes tres pàgines, fet que no s’havia produït en els primers números després de la guerra.

LA PRESIDÈNCIA DE JONCH I ELS RESULTATS DE L’EXCURSIONISME CIENTÍFIC AL MONTSENY

Com havia fet abans de la guerra, durant aquests primers anys de postguerra, Llobet continuava fent campanya per un excursionisme basat en la investigació científica i no en l’esport. En un article de desembre de 1946 deia que “hemos tratado de defender la acepción de estudio y admiración de nuestras bellezas naturales y artísticas, coexistiendo con el placer deportivo y muscular”. Llobet es situava a si mateix en la controvèrsia

¹⁰ Butlletí...8, febrer 1941.

sobre el tipus de excursionisme davant d'altres que defensaven una visió oposada. Reconeixia que el seu excursionisme estava, d'alguna manera, passat de moda, i l'anomenava "excursionismo antiguo" o "excursionismo clásico", però d'aquesta manera el transformava en una activitat romàntica, molt més interessant que la "simple" pràctica esportiva, que era vista, això sí, com una activitat més actual: "en cambio para otros es este placer deportivo casi el único interés del excursionismo verdaderamente "moderno"". ¹¹

Com Llobet, potser des d'una posició més transcendental, Jonch també va promocionar activament la vessant científica de l'excursionisme i sempre el va reivindicar com el moviment que el va portar a l'afició per les ciències naturals. En l'anuari de 1947, Jonch reflexionava sobre com l'excursionisme havia estat i podia ser en un futur una iniciador de vocacions, un espai on, potser sense promocionar-ho explícitament, molts joves poden entrar per primera vegada en contacte amb la pràctica científica: "¿Cuántos naturalistas, geógrafos y arqueólogos no habrán iniciado su carrera inconscientes, como simples miembros de un conjunto excursionista dominguero?". L'excursionisme era doncs, segons Jonch, l'únic esport que "sabe armonizar" "el desarrollo físico" i "la lectura en el libro que la Naturaleza tiene abierto para todo aquel que sea capaz de observar, meditar y obtener elevadas consecuencias". ¹²

El debat sobre les modalitats d'excursionisme devia ser viu a l'AEG. En motiu del vint-i-cinquè aniversari de l'Agrupació, Jonch afirmava que les finalitats d'una agrupació excursionista no podien mai semblar-se a les d'un club esportiu. Segons Jonch, l'objectiu d'aquests era millorar les marques o guanyar competicions, cosa que no podien ser els "factores que importen fundamentalmente a nuestra vida social". La visió de Jonch per l'Agrupació era una altra:

«El excursionismo no entiende de clasificaciones, ni de nerviosismos. No es una competición. Su práctica se basa en el cultivo de relaciones entre el hombre y la naturaleza, no anteponiendo nunca el vigor físico al goce anímico. Es la medicina maravillosa que logra devolvernos el placer de sentirnos, plena e íntimamente, hijos de lo simple y eterno: del mundo natural.» ¹³

A la vegada que promocionaven aquesta forma d'excursionisme, tan Llobet com Jonch van divulgar activament la seva recerca a nivell local sota l'auspici de l'AEG. Llobet, per exemple, a més d'articles a tot tipus de revistes, va realitzar conferències amb títols com *Geografía Histórica*

11 Butlletí...32, desembre 1946.

12 Anuari de l'Agrupació Excursionista de Granollers, 1947.

13 Butlletí...50, gener-febrer 1953.

de Granollers o *El paisaje en el Montseny, a la luz de la geografía*.¹⁴ Jonch també va impartir diverses xerrades relacionades amb les ciències naturals organitzades per l'Agrupació amb títols com *La vida animal en el agua o La fauna del Vallès*.¹⁵

El butlletí era de fet un mitjà de divulgació per l'Agrupació. A partir d'octubre de 1946, la "sección de estudios" impulsà la publicació a cada butlletí d'una "ficha de arqueología", un petit escrit sobre els diferents jaciments arqueològics trobats a la zona de Granollers pels membres de l'AEG. Aquestes fitxes havien de "cumplir con una obligación, cuando menos moral, que tienen todos los que a esa ciencia dedican sus entusiasmos, ya por pura afición, ya por afán coleccionista, de dar publicidad a todos los datos posibles".¹⁶ És a dir, l'objectiu de l'Agrupació, la seva intenció, era la de divulgar les investigacions que, de forma amateur, la secció d'estudis practicava des de la seva reactivació després de la guerra. Es van arribar a publicar més de quaranta fitxes arqueològiques que incloïen dòlmens, poblats ibers o restes romanes, i es centraven, sobretot, en la zona de Céllecs.

Seguint el mateix estil, a partir de maig de 1949 es va publicar una "nueva sección del boletín" amb el títol "Flora y Fauna del Vallés", que havia de servir per "dar a conocer, lo más característico del paisaje vallesano en cuanto a su Flora y Fauna se refiere". Les fitxes havien de ser "del agrado y utilidad de nuestros excursionistas, puesto que nada puede interesar tanto, cuando nos encontramos en pleno campo entregados a la muda admiración de la Naturaleza, como el conocimiento exacto de todos los seres y objetos que la componen". La intenció divulgativa de les fitxes anava dirigida específicament als excursionistes que, amb la seva ajuda, a partir d'aquest moment, seguint les idees de Llobet i Jonch, podrien practicar un excursionisme on el coneixement del medi natural hi tindria un paper preponderant. Eren doncs una mena de fitxes de camp per excursionistes. Segons aquesta nota inicial, les fitxes estaran basades "en las principales obras de nuestros naturalistas y especialmente en la *Flora del Vallés* de Juan Cadevall", "siendo dirigidas y adaptadas" per Antoni Jonch, "gran conocedor e investigador de las bellezas naturales del Vallés".¹⁷ Joan Cadevall (1846-1921) va ser un botànic català de finals del segle XIX i inicis del XX reconegut per les seves publicacions, com aquesta *Flora del Vallés*, publicada l'any 1897, el llibret de *Botànica Popular* de

14 Butlletí...10, abril-maig 1941 i Butlletí...20, juny 1945.

15 Notes sobre aquestes i d'altres xerrades de Jonch es conserven en el Fons Jonch a l'Arxiu Municipal de Granollers (AMGr).

16 Butlletí...30, octubre 1946.

17 Butlletí...41, maig-setembre 1949.

1907, que apropiava a la població de forma divulgativa aquesta ciència i la seva pràctica, i, especialment, la gran enciclopèdia *Flora de Catalunya* de sis volums, i que es va començar a publicar l'any 1913, però va ser acabada pel botànic Pius Font i Quer (1888-1964) un cop mort Cadevall. Cadevall també va elaborar un gran herbari de més de vuit-mil plecs que encara es conserva a l'Institut Botànic de Barcelona. L'any 1956, quan Jonch abandonà la presidència de l'AEG, s'havien publicat gairebé vint fitxes de ciències naturals que tractaven plantes com el boix grèvol o la sàlvia, i animals com la perdiu, l'oriol o la geneta.

Més enllà de la divulgació, la recerca efectuada pels membres de la secció d'estudis també va fructificar en publicacions científiques. Des de 1940, Llobet s'havia desplaçat primer a Saragossa on va estudiar Filosofia i Lletres, per després ser un dels primers doctors en Geografia de l'Estat. A principis de 1945, s'anunciava en el butlletí que Llobet "habia obtenido un brillante éxito al ser otorgada la nota de sobresaliente a su tesis doctoral sobre el Montseny". El butlletí destacava que la tesi era "una completa monografía de nuestra querida montaña y constituye una notable aportación a los modernos estudios geográficos en nuestra patria".¹⁸ Poc després, l'any 1947, el treball de Llobet es va publicar com un llibre sota el títol de *El Medio y la Vida en el Montseny*.¹⁹ En una nota en el butlletí de l'AEG Jonch afirmava que el treball era resultat de "la labor paciente de un auténtico excursionista con madurez de geógrafo".²⁰ Com ja hem indicat, no aprofundirem en el treball de Llobet però cal destacar que la publicació de la seva tesi, de ben segur, va beure de les activitats, excursions i conferències, organitzades per l'Agrupació Excursionista de Granollers.²¹

Pel que fa a Antoni Jonch, després de la guerra es va dedicar a acabar la carrera de Farmàcia, aquest cop a Barcelona. Un cop llicenciat i després d'intentar regentar una farmàcia, va entrar com a professor al mateix institut de secundària on treballava Llobet. Com a encarregat de la secció de ciències naturals, Jonch va esdevenir membre de la Junta Directiva del Museu de Granollers, de la que ja formava part Llobet en condició de vocal de la "Sección de Estudios" de l'Agrupació, cosa que ens mostra la importància que l'AEG tenia en el mapa cultural dels Granollers de l'època.

L'any 1990, Jonch va elaborar un informe mecanografiat que va anomenar *Petita Història entorn del Parc Natural del Montseny* en el que explicava la

18 Butlletí...16, gener 1945.

19 Llobet 1947.

20 Butlletí...37, octubre 1947. A Jonch 1990, Jonch també unia l'activitat excursionista de Llobet amb la seva tesi.

21 Roma i Perramon 2000.

seva experiència en relació al Montseny, que qualificava de “centre destacat de les nostres preferències”. En aquesta monografia, Jonch afirmava que la secció d’estudi de l’AEG “aplegava diferents neguits d’observació del paisatge natural, traduïts després en articles, conferències i mostres de col·leccionisme pedagògic», per afegir que «cada excursió esdevenia una lliçó agradable i formativa”.²²

La culminació de la feina de Jonch al Montseny en els anys que va ser president de l’AEG va ser la publicació d’un llibret anomenat *El Montseny, Parque Natural*, editat pel Centro de Iniciativa y Turismo del Valles Oriental. En el pròleg, Llobet destacava el “afán de naturalista” de Jonch i classificava el Montseny de l’escenari de “nuestras aficiones científicas”. En el llibret, Jonch afirmava que l’ésser humà s’havia desnaturalitzat i calia que tornés a la natura. Per aquest propòsit, el parc natural era essencial. Alguna de les referències que va utilitzar van ser els parcs de Yellowstone o Yosemite als Estats Units, el de Gran Paradiso a Itàlia, i el de Kruger a Sudàfrica.

A partir d’aquí, Jonch descrivia primer el Massís del Montseny: situació, vies de comunicació, interès turístic, interès excursionista, interès social i interès científic, apartat molt més llarg que els altres i en el que descrivia especialment la flora. Després, Jonch presentava el seu pla pel Parc Natural, els seus límits, les vies d’accés, les funcions de cadascuna de les zones en que es dividiria. En el parc no es podria caçar, inclouria zones vegetals a l’estil dels jardins botànics, zones d’acampada pels excursionistes i un museu que explicaria tan la flora i fauna com la història del parc i la seva gent. Potser el més sorprenent del text, considerant l’actual parc, però que s’enten coneixent el personatge, era la proposta d’incloure zones amb animals en “semilibertad”, “limitados por barreras naturales”. Jonch proposava fer una mena de grans espais “adecuados al medio de vida de las especies” on el visitant podria veure d’aprop la fauna local, però també la resta de fauna de la península, com els ossos, el linx o els llops, i, fins i tot, animals d’altres parts del món que es puguin adaptar bé al clima local.²³

Jonch va enviar còpies d’aquest llibret a diferents personalitats del món de les ciències naturals, entre les que destaca Pius Font i Quer. En la seva carta en català a Font i Quer, Jonch definia la seva proposta de Parc com “una cosa mixta entre parc natural [...] escola vivent de ciències naturals, [...] y parc zoològic”.²⁴

²² Jonch 1990, p.9.

²³ Jonch 1953. Aquesta idea seria repetida posteriorment en publicacions relacionades amb el Zoo.

²⁴ Carta de Jonch a Font i Quer, novembre 1953, Fons Jonch, AMGr.

Entre finals de 1954 i inicis de 1955 Jonch es va sotmetre a un procés d'oposicions per accedir al càrrec de conservador del Parc Zoològic de Barcelona, que finalment guanyà. Poc després, va ser nomenat director. A partir d'aquest moment, l'activitat científica o "d'estudis" de l'Agrupació, es veu afectada no només per la marxa de Jonch, sinó per la creixent activitat acadèmica i professional d'altres personatges rellevants d'aquesta història com el mateix Llobet, quedant relegada a un segon pla per darrera de la vessant esportiva.

Tot i que la seva activitat es va centrar en el Zoo, Jonch no va perdre el contacte amb el Montseny. L'any 1958, la Diputació Provincial de Barcelona li va encarregar l'elaboració d'un projecte d'una "zona de ensayo para la creación del Parque Natural del Montseny ubicada en "Can Pla de Font Martina".²⁵ Jonch va tornar a proposar un espai amb "animales en semilibertad", "rotulación botánica", "museo del Montseny", "zona de acampada"... En aquesta època, Jonch va participar en la creació del Parc Natural Montseny, quan va entrar en el Patronat del Montseny, mentre també va escriure nombrosos articles sobre la muntanya i la necessitat de crear una figura de protecció. Amb l'arribada de la democràcia, Jonch va promoure la creació d'escoles de natura i la creació del Museu de Ciències Naturals de Granollers, que des de finals dels anys vuitanta acull el Centre de Documentació del Montseny.²⁶

CONCLUSIONS

Malgrat la progressiva "esportivització" a la que estava sotmès l'excursionisme català, després de la guerra, la història de l'Agrupació Excursionista de Granollers ens mostra, la voluntat expressa de promocionar activitats, divulgació i vocacions científiques en aquest mateix període. Des de ben al principi de la seva història, aquestes activitats "d'estudi" de l'Agrupació es veuen vinculades clarament al Montseny. Encara que veiem una forta voluntat divulgadora, aquesta vinculació es reforça en les figures de Salvador Llobet i Antoni Jonch, que concreten la seva relació amb el Montseny en treballs destinats a lectors especialitzats.

Així doncs, en certa manera, en el període de postguerra, Llobet i Jonch representaren una petita resistència al canvi que estava experimentant l'excursionisme. En el cas de Granollers, la Guerra Civil Espanyola suposà una interrupció de l'activitat i un canvi en l'aparent filosofia darrera l'excursionisme, però no va suposar l'eliminació total de la vessant científica.

25 Fons Jonch, AMGr.

26 Més informació sobre les activitats posteriors de Jonch a Jonch 1995 i Carandell 2018.

Com a fundador i expresident de l'Agrupació, com a promotor de l'excursionisme "científic", com a investigador de primer nivell i divulgador d'aquesta activitat científica, Llobet s'erigeix com una figura clau per entendre com l'AEG va mantenir l'orientació científica i d'estudi. En aquest mateix sentit, l'arribada a la presidència de l'AEG d'Antoni Jonch i la seva recerca i divulgació en ciències naturals van ser claus per tal d'incentivar aquestes activitats de l'Agrupació, sovint en l'àmbit del Montseny, amb el que Jonch va mantenir al llarg dels anys una estreta relació científica, divulgativa i proteccionista.

Fotografia d'una excursió a Sant Segimon de data desconeguda. Suposem que l'autor és Antoni Jonch. Font: Arxiu Antoni Jonch, AMGr.

Així doncs, va ser potser la presència propera de l'imponent del massís del Montseny, la voluntat de conèixer els seus racons, flora, fauna, geologia, vida humana o història, o la voluntat de preservar legalment la muntanya, el que va portar els membres de la secció d'estudis de l'AEG a continuar la seva activitat malgrat l'entorn hostil del règim franquista.

BIBLIOGRAFIA

- CARANDELL, M. (2018). *De les gàbies als espais oberts. Història i futur de Zoo de Barcelona*. Granollers: Editorial Alpina.
- JONCH, A. (1953). *El Montseny, Parque Natural*. Granollers: Centro de iniciativas y turismo del Vallés Oriental.
- JONCH, A. (1990). *Petita història entorn del Parc Natural del Montseny*. Dossier mecanografiat i fotocòpies que es troben a la Biblioteca del Museu de Ciències Naturals de Granollers. Granollers.
- JONCH, A. (1995). *Memòries del Zoo. Entre l'anècdota i la història conviuen homes i animals*. Barcelona: Editorial Proa.
- Llobet, S. (1947). *El medio y la vida en el Montseny. Estudio geográfico*. Barcelona: Instituto Juan Sebastián Elcano i Estación de Estudios Pirenaicos.
- ROMA, F. (2008). *Història social de l'excursionisme català: el franquisme*. Valls: Cossetània.

